

*О. С. Резнік,
канд. соціол. наук*

*О. S. Reznik,
Candidate of Sociol. Sci.*

ПОЯСНЮВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ЧИННИКІВ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАКТИК

Abstract. The article presents the analysis of theoretical approaches to the study of civic practice factors. It was determined that the analyzed approaches to the determinants of socio-political behavior naturally coincide with the major theoretical and methodological concepts of practical achievements.

У соціологічних дослідженнях поведінкових форм взаємодії громадян з політичною системою зазвичай використовують поняття політичної участі. Адже більшість із форм політичної участі саме є тими проявами відстоювання власних інтересів і вподобань. Однак деякі форми політичної участі, наприклад голосування на виборах чи референдумах, не завжди мають характер інноваційних дій громадян. Електоральну поведінку, з одного боку, можна вважати актом волевиявлення, однак відносити цю дію до інноваційних виявляється проблематичним, оскільки як вибори, так і можливість голосувати найбільш чітко задана інституціональними чинниками (навіть у країнах, де відсутнє громадянське суспільство), які, власне, не залежать від волі окремої особистості. Концепція політичної участі загострює увагу саме на *політичній* формі дії. Часто до політичної участі зараховують ціннісні орієнтації як важливі джерела участі. Також політична участь, крім поведінкових форм, передбачає пізнавальну залученість. Зокрема, критеріями політичної участі вважають рівень політичного інтересу чи апатії, членство в партії, розуміння політичних проблем тощо. Тому не дивно, що досі точаться дискусії, чи потрібно до політичної участі крім діяльності, спрямованої на врядування, зараховувати, наприклад, соціальну участь (звернення до неполітичних інститутів).

Отже, існує потреба в застосуванні нових понять, які б могли адекватно відтворити елементи інноваційності, усталеності та повторюваності громадянської активності, акцентуючи увагу не тільки на її політизованих формах. Зокрема, цим поняттям може бути поняття “практика”, яке в загальнозживаному значенні зазвичай застосовують у разі виокремлення певного реального боку життєвої сфери. У ході аналізу застосування поняття “практика” в соціогуманітарній традиції, соціологічній теорії та прикладних дослідженнях встановлено, що це поняття атрибутивно набуло таких значень: марксистське трактування підкреслює роль активності люди-

ни у перетворенні світу, пріоритет дії над думкою, натомість консервативне розуміння розглядає практики як імпліцитні, “фонові” і надіндивідуальні чинники, які є символічними порядками і диспозитивами дії. Водночас підкреслюється значення практичного досвіду, практичного результату ідентифікації, традиційних навичок та рутинізації дії, які відіграють вирішальну роль у втіленні нових ідеологій та інститутів. Функціонально поняття практика описує процес інституціоналізації, при цьому визначаючи як конфігурацію соціальної структури, так і форми соціальних інститутів. Співвіднесення цього поняття з іншими із категорії дії виокремило характерні риси інноваційність та повторюваність дії. Застосування поняття практики стає доречним в силу того, що це поняття відтворює аспект повторюваності та відтворюваності поведінки, оскільки випадкова чи ситуаційна поведінка не може стати підґрунтям політичної інституціоналізації суспільства [1]. У нашому випадку слід застосовувати поняття “громадянські практики” як систематичні, відтворювані та постійні дії населення у громадсько-політичній сфері, які є формою реалізації власних інтересів та за умов вагомої сукупності здатні перетворювати соціальні та політичні інститути. Громадянські практики, крім неелекторальних форм політичної участі, передбачають членство в громадських організаціях, участь у справах місцевої громади та різного роду контактування з установами чи організаціями. Йдеться про поняття, яке позначає сукупність дій, які в силу різних детермінант стають усталеними і поступово заповнюють неінституціоналізований простір з можливістю трансформувати політичні структури і соціальні відносини. Воно включає в себе лише фактичні дії, а не ставлення до них.

Незважаючи на велику кількість теоретичних підходів, які пояснюють механізми та чинники громадянської активності, в сучасних емпіричних дослідженнях виокремлюються декілька підходів, які є дієвими та мають практичне значення. Серед цих підходів можна умовно виокремити *структурний, культуралістський, соціоекономічний, соціально-психологічний та ресурсно-мобілізаційний*.

Структурний підхід загалом охоплює концепції, засновані на соціальних розколах, що виникають через суперечності інтересів великих груп людей, та спричинені соціальною стратифікацією за різними ознаками. Внаслідок цього соціальні конфлікти набувають політичних форм. Структурний підхід до вивчення громадянської активності та соціальних рухів в індустріальних суспільствах асоціюється з двома фундаментальними процесами: появою ринку та утворення національних держав і модернового громадянства. Прихід ринкової економіки виокремив центральний конфлікт між капіталом і працею, а також створив інші конфлікти, зокрема між міським і аграрним соціальними секторами. Конструювання націй-держав є результатом базованих на територіальному конфлікті між центральними та периферійними ареалами [2, р. 36–37]. Класовий підхід зосереджує увагу на суперечності інтересів великих груп людей, спричиненій соціальною стратифікацією. Належність до певного класу визначає характер і зміст соціальної поведінки індивіда, оскільки клас “стає чимось самостійним у відношенні до індивідів, так що останні знаходять уже наперед встановленими умови свого життя: клас визначає їх жит-

теве становище, а разом з тим і їх особисту долю, підпорядковує собі” [3, с. 51]. Різні життєві шанси та нерівний доступ до матеріальних ресурсів зумовлюють політичну боротьбу. Марксизм розглядає політичну поведінку індивідів у контексті колективної поведінки, акцентуючи увагу насамперед на те, як діють великі колективи людей. Політична поведінка розглядається з урахуванням теоретичних знань про об’єктивний стан класів та інших суспільних груп, і на цій основі марксизм прагне зробити висновки, якою мірою ця поведінка, що піддається емпіричному дослідженню, відповідає чи не відповідає об’єктивним закономірностям, що впливають із становища даного класу чи суспільної групи [3, с. 49–54]. Звертається особлива увага на політичну поведінку, пов’язану з боротьбою за повалення чи збереження існуючого устрою, і тим самим переносить центр тяжіння в дослідженні політичної поведінки на головні проблеми класової боротьби [4, с. 373–374].

Теорія соціальних розколів (С.М. Ліпсет та С. Рокан) виходить з того, що політична поведінка людей зумовлена не свідомими політичними перевагами, а належністю до великих соціальних груп, що утворилися внаслідок різних відмінностей чи навіть соціальних конфліктів. Ці відмінності, зокрема в Західній Європі, виникли внаслідок модернізаційних процесів, які розмежували центр і периферію, державу і церкву, місто і село, власників і найманих працівників. Свого часу інституціоналізовані розмежування створили певну структуру політичних переваг громадян [5]. Тобто детермінація політичної поведінки зумовлена проявом солідарності та ідентифікації з групою. Вчені звертають увагу на існування нових “розмежувань”, “розколів”, “поділів”, “відмінностей”. Такими групами також можуть бути релігійні, етнічні, мовні, міграційні, регіональні, поселенські та класові [6]. Соціальні розколи можуть бути спровоковані також іншими соціокультурними факторами, зокрема геополітичними, історичними тощо. В рамках парадигми “нових соціальних рухів” з’явилися роботи, які проголошували вичерпаність старих соціальних рухів (робітничих) у контексті марксистського світогляду. Серед “нових” соціальних рухів з’явилися регіональні, расово-етнічні та мовні, антивоєнні та антиядерні, екологічні та феміністичні рухи на захист контркультури та певного стилю життя [7, с. 62]. Також з’явилися дослідження “структури політичних можливостей” для різних соціальних груп [8]. Особливо це стосується мультикультурних суспільств, коли доступ до соціальних ресурсів створює конфліктну ситуацію. Історія засвідчила чимало прикладів, коли структурні розмежування набували статусу першочергових чинників різного роду соціальних конфліктів, громадянських війн, повстань тощо.

Соціоекономічний підхід приймає як стимул насамперед соціоекономічний статус, який традиційно ґрунтується як похідний доходу, професії, рівня освіти тощо. Ранні спроби ґрунтування рівня соціоекономічного ресурсу ґрунтувалися на поєднанні освіти та доходу. Високий рівень соціоекономічного статусу надає переваги людині, оскільки забезпечує володіння необхідною інформацією, навичками та компетенцією [9; 10]. Також це сприяє засвоєнню необхідних норм та моделей політичної поведінки (включно з відчуттям громадянського обов’язку), які можуть

виступати мотивами залучення особистості в політику, що дає змогу набути досвід і необхідну підтримку з боку офіційних структур. Високий соціоекономічний статус зумовлюється розподілом соціальних ресурсів, таких як: освіта, що відкриває доступ до інформації; гроші, наявність яких вивільняє час для зайняття політикою; високий соціальний статус і престиж, до носіїв яких влада дослухається охочіше; і нарешті, деякі поведінкові навички, наприклад здатність грамотно викладати свої вимоги в доступній формі, прийнятній для політиків і бюрократів. Зрозуміло, що всі ці ресурси зосереджені в руках соціально привілейованих прошарків населення. Додатково досліджується також вплив соціодемографічних характеристик, а саме такі змінні, як вік і стать.

Володіння таким ресурсом, як вільний час для заняття політикою, залежить навіть від шлюбного статусу. Норвезькі дослідження політичної активності виявили певну тенденцію: одружені чоловіки більш активні, ніж одружені жінки. Це пояснюється тим, що шлюб дає чоловікові, який був менш активним поза шлюбом, більше вільного часу, оскільки підтримка домашнього господарства перекладається на дружину. Натомість вплив шлюбу на політичну активність жінок має зворотній зв'язок. Політично активні до шлюбу жінки з одруженням перебирають на себе домашні турботи, не залишаючи часу для політичної активності [11, с. 12]. Однак тут, скоріше, йдеться не про вплив шлюбу, а про володіння таким ресурсом, як вільний час.

Соціально-психологічний підхід до вивчення громадянської дії акцентує увагу на внутрішньоособистісних чинниках і можливостях самоактуалізації людини в соціальному житті. Основоположник вивчення масових колективних дій Г. Лебон пояснював вуличні протести як форму девіантної поведінки. Лебон описав три характеристики індивіда, який став частиною натовпу: внаслідок впливу численного натовпу людина відчуває величезну силу; заразливий вплив переживань і дій; навіюваність, яка вводить людину в стан зачарованості. Втрачаючи самих себе в натовпі, люди виявляють свої примітивні інстинкти [12, с. 161–163]. Ідеї Лебона були відображені в ряді традиційних соціально-психологічних теорій громадянської активності та соціальних рухів. Ці теорії зосереджувалися на тому, що схиляє людей до протестних дій. Серед пояснень були особистісні риси протестантів, їхня маргінальність та відчуження, незадоволення та вплив ідеології. Ці теорії базувалися на тому, що розцінювали колективні дії як неконвенціональний, ірраціональний тип поведінки. Однак емпіричні дослідження свідчать, що ці підходи є недостатньо переконливими [13, р. 583].

У межах соціально-психологічного підходу представники структурного функціоналізму, зокрема Н. Смелзер, розглядали колективну поведінку як реакцію на “структурні напруги”, що виникають унаслідок конфлікту інтересів і дисфункцій соціальної системи. Внаслідок модернізації та структурних змін зростає напруга, що призводить до дестабілізації узвичаєного порядку. Проявом цієї дестабілізації є виникнення соціальних рухів, представниками яких були здебільшого маргінальні групи. Вважалося, що маргінальність і відчуження схиляє до колективної поведін-

ки. Робота Смельзера була присвячена ідеологіям, котрі скеровують колективну поведінку та суспільні рухи, і визначала різновиди соціальних умов включаючи макросоціологічні структури, які служать визначальними факторами в розвитку суспільних рухів. Таким чином, уявлення про колективну поведінку та суспільні рухи як “іраціональні” та загрозливі були послаблені [7, с. 60].

Однак найбільш відомими концепціями актуалізації громадянської активності, які мають соціально-психологічне наповнення і часто застосовуються в дослідженнях політичної культури, стали *політична ефективність* (або відчуженість), *політична залученість*, *політична довіра*. Політична ефективність (political efficacy) визначається як відчуття, що індивідуальна політична дія має чи буде мати вплив на політичний процес. Дослідження Р. Даля є одним із перших, де продемонстровано позитивну кореляцію між впевненістю у власній політичній ефективності та інтенсивністю участі громадян у функціонуванні відповідних інститутів [14, р. 287–289]. Показник політичної залученості проявляється через інтерес до політики та компетентність, що, безумовно, сприяє активності. Натомість поняття політичної довіри стало важливим для того, щоб передбачити конвенціональні та неконвенціональні форми громадянських дій: якщо політична довіра зумовлює перші, то політична недовіра – другі. В емпіричних дослідженнях, в яких Н. Най і С. Верба перевіряли свою модель детермінації політичної участі, крім показників політичної залученості та партійної ідентифікації, використали такий психологічний показник, як *відчуття причетності особистості до справ своєї громади*. Цей показник фіксує контакт особистості зі спільнотою, переконання у своєму внеску в суспільну справу, формуючи почуття “Ми”, що безумовно сприяє колективним формам активності [15, с. 73].

Вплив особистісних характеристик на громадянську активність відзначають Л. Мілбрет і У. Кляйн, які виділили три групи чинників: соціабельність (легкість і невимушеність в соціальних взаємодіях), прагнення до домінації (здатність керувати, напористість), самоповага (висока самооцінка, почуття власної впевненості у своїх силах). Вони довели існування кореляції між самооцінкою та рівнем політичної участі. Політичну апатію, на їхню думку, слід шукати серед відлюдкуватих, стриманих, невпевнених у собі людей, водночас відкриті, активні та товариські люди проявляють значно більшу активність і в питаннях політики [16]. Натомість С. Реншон наводить зв'язок між рівнем відчуття особистого контролю над навколишньою ситуацією та залученістю до політики. Люди з високим особистісним контролем схильні брати участь у конвенціональних політичних діях, натомість низьке відчуття чи відсутність особистого контролю сприяє відчуженості і схильності до неконвенціональних форм [17, р. 125].

Культуралістський підхід оперує з певною суспільною моделлю поведінки людей, роблячи акцент на важливості ранньої соціалізації. Сформовані протягом тривалого часу стійкі, укорінені настанови та норми політичної поведінки визначаються цінностями та орієнтаціями. Прикладом соціально-культурної традиції соціологічного аналізу є праця “Про демократію в Америці” А. де Токвіля. Зв'язок між “звичаями” суспільства та громадянською активністю Токвіль пояснює власти-

вою американцям певною схильністю до незалежності, до внормованого опору офіційній владі, коли вона на такий опір заслуговує [18]. Культуралістський підхід акцентує увагу на історично сформованих і стійких соціально-ціннісних структурах, коли соціальна поведінка пояснюється впливом великих соціальних груп. Робиться насамперед акцент на важливості соціалізації при формуванні соціальної ідентифікації та соціальних преференцій. Важливість соціалізації як соціокультурного чинника громадянської активності було виявлено в ранніх емпіричних дослідженнях. Опитування учасників студентських заворушень у Берклі (осінь 1964 р.) показали, що серед досвідчених демонстрантів (участь в одній і більше демонстраціях) виявилося набагато більше респондентів, які зізналися, що їхні батьки тепер і в минулому мали досвід залучення в політику, ніж серед демонстрантів-новачків [19, р. 524].

В інших випадках звертається увага на те, що процеси модернізації та економічний розвиток викликають культурно-ціннісні зміни, які заторкують політичну поведінку [20]. Економічний розвиток та соціополітичні зміни в західних суспільствах після Другої світової війни призвели до зрушень у політичних пріоритетах населення країн Заходу в 60–70 рр. XX ст. Всю сукупність соціально-психологічних змін Р. Інглгарт звів до конфлікту двох протилежних систем цінностей – “накопичувальної”, або “матеріалістської”, та “постматеріалістської”. Здійснивши низку досліджень, він з’ясував, що носіями постматеріалістських цінностей і відповідних політичних стилів життя (створення привітнішого і менш безликого суспільства, поширення активної й індивідуальної участі в суспільно-політичному житті) є люди (особливо молоді) із заможних середніх верств. Самовираження в політиці для них є більш значущим, ніж прагнення якихось економічних вимог, що було характерним для політичних активістів старшого покоління [21]. Відповідно, головною причиною появи таких цінностей і відповідних громадянських практик є задоволеність матеріальних потреб. Але подальша економічна криза кінця 1970-х – початку 1980-х рр. дещо загальмувала зростання нових нематеріальних потреб. Проте якщо у 1970–1971 рр., за часів перших досліджень Інглгарта, чисельна перевага представників матеріалістських пріоритетів становила співвідношення 4:1, то на початку 1990 р. це співвідношення різко змінилося – 4:3 [22]. До того ж, порівнюючи дослідження політичної дії в 1974 і 1980 рр. у США та ФРН, Інглгарт виявив, що ті, хто себе ідентифікував як постматеріалісти, у 1974 р. були більше схильні до неконвенціональних форм політичної поведінки, ніж у 1980 році [23, р. 310]. Таким чином, соціально-економічна ситуація впливає на цінності, а ті, своєю чергою, визначають характер стилю громадянських практик.

Після досліджень 1960–1970 рр. у науковому середовищі з’явилася впевненість, що в західних демократіях відбувається безповоротне зростання та становлення високого рівня політичної участі. Цей феномен виокремлювали як характерну рису модернізації, коли демократичні суспільства Заходу набули активістської політичної культури. Однак пізніше, дослідження 1980-х рр. показали, що бурхливий ріст громадянської активності був короточасним і суттєво не змінив конфігурації та масштабів політичної поведінки.

Структура і характер політичної участі обумовлені специфікою тих країн, в яких вона здійснюється. Загалом для більшості громадян демократичних країн громадянська активність обмежується участю у виборах. Різниця існує не лише між різними політичними культурами чи типами політичної системи. Навіть у межах відносно одного типу політичної системи (англо-американської) існує різниця розподілу форм у структурі політичної участі [24, с. 215]. Помічено, що якщо у Великій Британії і ФРН переважає участь у виборах, то в США за більш низької участі у виборах спостерігається відносно високий і більш рівномірний розподіл опитаних по всіх інших формах участі (за винятком страйків, які найбільше поширені у Великій Британії). Цю особливість пов'язують з тим, що в країнах Західної Європи централізована держава виникла, а громада зруйнувалася набагато раніше, ніж у США, де люди протягом тривалого часу звикли вирішувати свої проблеми через структури місцевої влади і шляхом участі [24, с. 231–238].

До культуралістського підходу слід віднести пояснення детермінант громадянської активності за допомогою *концепції соціального капіталу*. Соціальний капітал має різні прояви в традиціях громадянської культури певних країн. Саме соціально-культурним факторам було надано перевагу в емпіричному дослідженні громадянської активності в сучасній Італії, яке здійснив авторський колектив на чолі з Р. Патнамом, застосувавши такі показники, як щільність членства в асоціаціях, ступінь міжособистісної довіри між громадянами та їхнє сприйняття ступеня взаємності та сприяння [25, с. 199–226]. Таким чином, теорія соціального капіталу стверджує, що громадянську активність зумовлює накопичений соціальний ресурс, а саме перебування в неформальних мережах, діяльність у громадських організаціях та довіра до людей і соціальних інститутів [26]. Операціоналізацію соціального капіталу використовують і в інших емпіричних дослідженнях, де, крім вище зазначених показників, часто застосовують такі показники, як колективна ефективність, відчуття спільноти, сусідська єдність, громадська компетентність. Крім цього суттєвим чинником є контакти поза домом, а саме активна участь у місцевому житті. Тривалість проживання на певній території, регулярні контакти з друзями, родичами, сусідами та сама наявність поблизу родичів також сприяють укоріненості індивіда у соціальну структуру [27, р. 63–65].

Теорія мобілізації ресурсів починаючи з кінця 1960-х рр. стала домінуючою в поясненні детермінант соціальних рухів та громадянської активності. Вона विकристалізувалася в роботах Дж. Маккарті, М. Залда, Р. Еша, В. Гемсона, Ч. Тіллі. Згідно з цією теорією, суспільні рухи не варто пояснювати вербуванням незадоволених та відчужених маргіналів у лави прихильників ірраціональних та нерациональних “ідеологій” [7, с. 61; 28]. Великий вплив на розвиток цієї теорії мала робота М. Олсона “Логіка колективної дії”. Суспільні рухи розглядаються як цілеспрямовані, скеровані заходи, які залежать від ефективності нагромадження ресурсів (грошей, доступу до ЗМІ, статусу, навичок, освіти, знань, зв'язків тощо) для розвитку громадянської активності та соціальних рухів [29]. Теорія мобілізації ресурсів припускає, що в сучасних плюралістичних суспільствах протест стає звичайним яви-

щем, оскільки завжди існує незадоволення. Це, своєю чергою, нівелює важливість чинників незадоволення, оскільки плюралізм робить їх повсюдними. Актори, які вирішили взяти участь у громадянській дії, є раціональними, вони зважують витрати та вигоди від участі (такі міркування, безумовно, пов'язані із впливом теорії раціонального вибору). Тривалість та характер участі залежать від змісту накопичених ресурсів та становища індивіда в соціальних мережах. Згідно з теорією мобілізації ресурсів існує чотири основні чинники умов мобілізації: організація, лідерство, політична можливість і характер політичних інститутів. Власне, існує два головних підходи в межах теорії мобілізації ресурсів: “політично-інтерактивний”, який зосереджується на процесах структурних змін, які викликають соціальні рухи, та структурі політичних можливостей для колективної дії, і “організаційно-підприємницький”, який зосереджується на вивченні офіційних організацій та лідерів, що покликані мобілізувати ресурси. Останній підхід зазнав критики через применшення соціально-психологічних, ідеологічних та культурних аспектів рухів.

Ресурсно-мобілізаційний підхід став викликом для традиційних соціально-психологічних підходів через зосередження на організаційних та раціональних детермінантах дії. Тому в подальшому з'явилися нові спроби подолати недоліки соціально-психологічного підходу, зокрема поєднати його з теорією мобілізації ресурсів, акцентуючи увагу на індивідуальному рівні [30]. Підхід, який увібрав у себе здобутки теорії мобілізації ресурсів та соціально-психологічних чинників політичної залученості, дістав втілення у тривалих емпіричних дослідженнях С. Верби, К. Л. Шлоцмана та Г. І. Брейді. Досліджуючи проблему стратифікації політичної активності, вони застосували *модель громадянського волонтаризму* (Civic Voluntarism Model). Базовими чинниками цієї моделі стали *ресурси, мотивація та мобілізація*. Ресурсами є час, гроші та громадянські навички. Ці ресурси людина набуває в перебігу соціалізації через сім'ю, школу, місце роботи, добровільні організації, релігійні установи тощо. Громадянські навички включають комунікаційні та організаційні здатності, які дають змогу громадянам ефективно використовувати гроші та час у громадській діяльності. Мотивацію визначає сукупність психологічних стимулів, які спонукають до участі (політичний інтерес, політична ефективність, відчуття громадянського обов'язку, партійна ідентифікація тощо). Мобілізація трактується як спонукання до участі в громадянських акціях [31, р. 269–273; 32]. Усі ці три чинники взаємно посилюють один одного й надають кумулятивні політичні переваги їхнім носіям. Однак дослідження доводить, що хоча певну роль відіграють і мотивація, і ресурси, все ж недостатність ресурсів набагато більшою мірою перешкоджає активності, ніж брак мотивів.

Підсумовуючи теоретичний аналіз, можна констатувати, що проаналізовані підходи стосовно детермінант громадсько-політичної поведінки цілком органічно перегукуються з основними теоретико-методологічними напрацюваннями концепцій практик. Зокрема, соціалізаційні аспекти культуралістського підходу цілком логічно співвідносяться з концепцією “фонових практик”, тобто громадсько-політичні дії зумовлюються культурним тлом та соціальним капіталом. Чинник наявно-

сті ресурсів, практичного досвіду, традиційних навичок є важливим джерелом аспекту повторюваності дії. Вплив структурних чинників може пояснити проблему поєднання соціальної структури і діяльності. Соціально-психологічні складові політичної залученості подібно до органічних або ментальних диспозицій (*габітусу*) детермінують громадянські практики.

1. *Резнік О.* Поняття “практика” в соціології / О. Резнік // Соціальні виміри суспільства. Вип. 11. – К. : ІС НАНУ, 2008. С. 32-41.
2. *Della Porta D.* Social movements: an introduction / Della Porta D., Diani M. – 2nd ed. – Oxford : Wiley-Blackwell, 2006. – 345 с.
3. *Маркс К.* Вибрані твори : в 3 т. / К. Маркс, Ф. Енгельс. Т. 1. – К. : Політвидав України, 1984. – 555 с.
4. *Вятр Е.* Социология политических отношений / Е. Вятр. – М. : Прогресс, 1979. – 464 с.
5. *Lipset S.M.* Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments / S.M. Lipset, S. Rokkan // Consensus and Conflict : Essays in Political Sociology. – New Brunswick : Transaction Publishers, 1985. – P. 113–186.
6. *Deegan-Krause K.* New Dimensions of Political Cleavage / K. Deegan-Krause // The Oxford Handbook of Political Behavior / Ed. by R.J. Dalton and H.-D. Klingemann. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – P. 538–556.
7. *Смелзер Н.Дж.* Проблеми соціології : Георг-Зімелівські лекції, 1995 / Н.Дж. Смелзер Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.
8. *Kriesi H.P.* New Social Movements in Western Europe. – London / H.P. Kriesi, R. Koopmans, J.W. Duyvendak, M.G. Giugni : Routledge, 1995. – 310 p.
9. *Brady H.* Beyond SES: A Resource Model of Political Participation / H. Brady, S. Verba, K. Schlozman // American Political Science Review. – 1995. – Vol. 89. – No. 2. – P. 271–294.
10. *Лукин В.Н.* Демократизация в глобальном мире и личность: особенности микрополитического анализа / В.Н. Лукин, Т.В. Мусиенко // “Credo new”. – 2004. – №2. – <http://credonew.ru/content/view/412/29/>
11. *Хеллевик О.* Социологический метод : пер. с норв. / О. Хеллевик – М. : “Весь Мир”, 2002. – 192 с.
12. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Г. Лебон. – СПб. : Маркет, 1995. – 544 с.
13. *Klandermans B.* Mobilization and Participation: Social-Psychological Expansions of Resource Mobilization Theory / B. Klandermans // American Sociological Review. – 1984. – Vol. 49. – No. 5. P. 583–600.
14. *Dahl R.A.* Who governs? : Democracy and power in an American city / R.A. Dahl. – New Haven ; Lnd. : Yale UP, 1961. – 355 p.
15. *Шестопад Е.Б.* Личность и политика : критич. очерк современных западных концепций полит. социализации / Е.Б. Шестопад. – М. : Мысль, 1988. – 203 с.
16. *Milbrath L.* Personality Correlates of Political Participation / L. Milbrath, W. Klein // Acta Sociologica. – 1962. – Vol. 6. – No. 1. – P. 53–65.
17. *Renshon S.* Psychological Needs and Political Behavior: A Theory of Personality and Political Efficacy / S. Renshon. N.Y. : Free Press, 1974. – 210 p.
18. *Токвіль А. де.* Про демократію в Америці : у 2 т. / А. де Токвіль ; пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка. – К. : Всесвіт, 1999. – 590 с.
19. *The Berkeley Studentevolt : Facts and Interpretations* / Ed. by S.M.Lipset and S.S.Wolin. – New York : Anchor Books, 1965. – 586 p.
20. *Inglehart R.* Modernization, Cultural Change, and Democracy : The Human Development Sequence / R. Inglehart, C. Welzel. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – 333 p.

21. *Ingelhart R.* The Silent Revolution in Europe : Intergenerational Change in Post-Industrial Societies / Ingelhart R. // American Political Science Review. – 1971. – Vol. 65. – No. 4. – P. 991–1017.
22. *Инглхарт Р.* Постмодерн : меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Инглхарт Р. // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6–32.
23. *Ingelhart R.* Culture Shift in Advanced Industrial Society / R. Ingelhart. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1990. – 484 p.
24. *Артемюв Г.П.* Политическая социология : уч. Пособие / Г.П. Артемюв. – М. : Логос, 2003. – 280 с.
25. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Патнам Р. [та ін.]. – К. : Основи, 2001. – 302 с.
26. *Демків О.* Соціальний капітал : теоретичні засади дослідження та операціональні параметри / О. Демків // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2004. № 4. С. 99–111.
27. *Fahmy E.* Young Citizens : Young People's Involvement in Politics and Decision Making / E. Fahmy. – Aldershot : Ashgate, 2006. – 191 p.
28. *McCarthy J.D.* Resource Mobilization and Social Movements : A Partial Theory / J.D. McCarthy, M.N. Zald // American Journal of Sociology. – 1977. – Vol. 82. – No. 6. – P. 1212–1241.
29. *Олсон М.* Логіка колективної дії : суспільні блага і теорія груп / М.Олсон. – К. : Лібра, 2004. – 271 с.
30. *Klandermans B.* Mobilization and Participation : Social-Psychological Expansions of Resource Mobilization Theory / B. Klandermans // American Sociological Review. – 1984. – Vol. 49. – No. 5. – P. 583–600.
31. *Verba S.* Voice and Equality : Civic Voluntarism in American Politics / S. Verba, K. Schlozman, H.E. Brady. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1995. – 640 p.
32. *Верба С.* Представницька демократія і демократичні громадяни : філософське та емпіричне розуміння / С. Верба // Демократія : антологія / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 943–982.